

УДК 7.046.3:056(93/477)
ID ORCID 0000-0002-4568-152X

Гринда Б. І.

Львівська національна академія мистецтв

ОБРАЗ ЦЕРКВИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ РУКОПИСНІЙ КНИЗІ: ЗАХІДНО- ЄВРОПЕЙСЬКА І КИЄВОРУСЬКА ІКОНОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ

Гринда Б. І. Образ Церкви в середньовічній рукописній книзі: західноєвропейська і києворуська іконографічні традиції. Реальні та уявні засади у формуванні церковної іконографії простежуються як у традиції західноєвропейської ілюмінації, так і в києворуській рукописній книзі. Латинська іконографія пропонує доволі розгалужений образ Церкви, що візуалізується у зображенні різних тем, зокрема теми священної духовності, Божої сили та її земного втілення, служіння та здійснення сакральної обрядовості. У західній іконографії можна простежити бажання формувати ідеї у візуально-антропоморфних образах із подальшим включенням їх у впізнаване земне середовище. Тоді як києворуська традиція репрезентує загалом не фабульну, а трансцендентно орієнтовану іконографію. Ця стаття покликана розглянути мистецьке явище, що має спільну природу, але різні культурний та художній контексти.

Ключові слова: Церква, ілюміновані манускрипти, рукописна книга, іконографія, західноєвропейська традиція, Київська Русь.

Гринда Б. И. Образ Церкви в средневековой рукописной книге: западноевропейская и києворуськая иконографические традиции. Реальные и воображаемые основы формирования церковной

иконографии прослеживаются в традиции западноевропейской иллюминации и в києворуськой рукописной книге. Латинская иконография предлагает многогранный образ Церкви, который реализуется посредством изображения связанных с ней тем — священной духовности, Божьей силы и ее земного воплощения, осуществления сакральной обрядности. Здесь прослеживается желание создать антропоморфные образы, призванные гармонично взаимодействовать с привычной для средневекового человека средой. Художественная традиция Руси представляет собой не фабульную, а трансцендентно ориентированную иконографию. В этой статье проанализировано художественное явление, имеющее отношение к единой идейной проблематике, но функционирующее в разных культурных и социальных контекстах.

Ключевые слова: Церковь, иллюминированные манускрипты, рукописная книга, иконография, западноевропейская традиция, Киевская Русь.

Hrynda B. Image of a Church in Medieval Handwritten Book: Western European and Kyivan Rus Iconographic Traditions.

Background. Studies over the role, place, and significance of the Church in medieval social life and culture have long and well-developed research tradition. Among the most important reference books to which the researchers of church history, theology, and religious practices are appealing, are solid encyclopedic works, fundamental monographs and studies devoted to the history of Christianity, in particular in the context of medieval religiosity. A significant niche in the outlined bibliography at the present stage is multidisciplinary research, which addresses the problems of religiosity through the prism of literary, mental, artistic discourses. At the same time, in this article, access to primary sources and their analysis is fundamentally important. First of all, we are talking about illustrative materials – miniatures of illuminated manuscripts stored in the collections of the world's largest libraries.

Objectives. The article is intended to analyze the features of ecclesiastical iconography, outline the principles on which it was formed and developed in the medieval art of Western Europe and Kyivan Rus, namely in the illuminated manuscripts of the 11th – the 15th centuries.

Methods. The current research requires use of the range of methods of art historical analysis, among them context analysis, which allows to define the place and meaning of the artwork at the time of its creation; formal method provides a detailed description of the elements of the examined artistic object (in this case – miniatures). The content-analysis should be mentioned, too, for it comprises the study of iconography and symbolism of the artwork. Study of manuscripts' iconography engages use of multidisciplinary approach, mainly based on history of mentality and history of ideas.

Results. The iconographic tradition of Western illumination involves the formation of a ramified and multi-faced image of the Church, which is revealed in the theme of sacred spiritualism (images of apostles, evangelists, saints), in the theme of divine power and its earthly dominion (the image of papacy), in the theme of ministry and visually representative rituals (liturgy, the fulfillment of miracles, holy sacraments). A remarkable feature of

Рецензент статті: Рибак О. З., доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії мистецтва, Львівська національна академія мистецтв

Стаття надійшла до редакції 27.11.2017

the iconography of the Church in the Western miniature is its storyline, an activity of a representative nature. That is, the image of the Church is revealed through the image of expressive actions, active practices in different situations and environments. Another striking tendency in western illumination is the desire to anthropomorphize images and ideas, actively involving them in the terrestrial space, and even more so in a particular environment of the existence of a modern medieval man. Formation of the fundamentals of individualism and the shaping of the idea of personality was reflected in the iconography of the image of the Western Church.

In the western illumination, the image of the Church has various visual and symbolic interpretations, which, despite the iconographic variability, are intended to work on the idea of the Church's spiritual, social and cultural elitism in Catholic Europe. In the Western iconography, the moment of earthly incarnation, the substantive recognition is fundamental principle in shaping the image of the Church. Instead, Kyivan Rus tradition is oriented towards iconography abstract in its essence, immanently extraterrestrial, and sacred images are marked by universality and generalization. The idea of the Church was based on the principles of transcendental interpretation of the sacred image. The image of the Church Sacre in miniature was the images of Evangelists and Fathers of the Church, whose figures were interpreted in accordance with the iconic canons. Characters of Kyivan Rus miniatures are not created for action, they are called to personally symbolize images and concepts. The image of the Church does not appear in illuminations as a self-sufficient spiritual and cultural idea, it is formed in such a way as to depict the unity of the Christian universe – heavenly and earthly.

Conclusion. *In the Christian world of the Middle Ages, which existed in a single field of religious coordinates and values, in spite of all, two different models of perception of reality were formed which visually reflected in the iconography of manuscripts: Western Catholic tradition created the image of the Church (in many iconographic variants Western Catholic tradition created the image of the Church (in many iconographic variants) – active, lively and earthly oriented, Slavic art presents a rather homogeneous image of the Church – as the idea of an entire new religion, majestic, statist, transcendent.*

Keywords: *Church, illuminated manuscripts, handwritten book, iconography, Western European tradition, Kyivan Rus.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Середньовічна християнська ойкумена охоплювала щораз ширші території, а власне сама ідея єдності культури середньовічної Європи перш за все пов'язана з релігією. Християнізація Західної, Центральної і Східної Європи почалась у перші століття нашої ери і закінчилася на зламі X–XI століть. Поглиблення суперечностей між греко-візантійською і латинською церковними традиціями врешті-решт призвело до остаточного розколу між Західною і Східною Європою — релігійного і в певному

сенсі цивілізаційного, що яскраво відобразилося в розвитку художньої традиції, формуванні засад, які лягли в основу латинської і східноцерковної іконографії. У статті розглядаються принципи творення середньовічної образності, а саме образу Церкви, що містить у собі широкі можливості для розкриття культурних, ментальних і художніх сенсів того часу. Водночас розкриваються характерні особливості трактування спільної теми в західноєвропейській і києворуській традиціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Студії над роллю, місцем і значенням Церкви в середньовічному суспільному житті та культурі мають тривалу і добре розвинену наукову традицію — історичну, літературну, мистецтвознавчу. Одне з найвагоміших довідкових видань, до яких апелюють дослідники церковної історії, теології, релігійних практик, — енциклопедія католицизму в сімнадцяти томах, яка була укладена ще на початку XX століття і яку в наступні десятиліття не раз перевидавали [32]. Також фундаментальними базовими дослідженнями з теми є «Історія Церкви в Середні віки» Ф. Доналда Логана [24] і «Релігія на середньовічному Заході» Бернарда Гамільтона [19], де представлено, крім усього, ґрунтовну і вичерпну бібліографію, що стосується вивчення релігійної і церковної парадигми у середньовічній Європі. Докладний аналіз наукової літератури, у якій вивчаються уявлення про рай і пекло в контексті середньовічної релігійності, подано в дослідженні Айлін Гардінер «Середньовічне бачення раю і пекла» [15]. Серед найновіших текстів з історії середньовічного християнства фігурують, зокрема, «Піднесення західного християнства: тріумф і розмаїття» Пітера Брауна [7], дослідження за редакцією Деніела Борнстайна «Середньовічне християнство», видане 2010 року [28], «Віра у середньовічному світі» Джиліан Еванс [13], «Християнство в Західній Європі 1100–1500 рр.» з історичної серії Кембриджу за редакцією Мірі Рубін і Волтера Сімонса [9]. Середньовічне християнство і релігійність також вивчаються крізь призму студій над монастицизмом [22; 27] і хрестовими походами [10; 11; 20; 31]. У контексті західної історичної науки вагоме значення мають і гендерні дослідження в межах розвитку середньовічної релігійності, зокрема про жіноче чернецтво [33] та жіноче церковне служіння [25].

Тривалу історію у медієвістичних студіях мають і дослідження зв'язку між художньою культурою і релігійною парадигмою. Серед авторитетних дослідників середньовічної іконографії Е. Маль [26], Е. Кіршбаум [23], Дж. Фрідман і Дж. Вегман [14], Ф. Гарньє [16; 17], Хав'єр Баррал і Алтет [12]. Власне середньовічні ілюміно-

вані манускрипти і їх візуально-іконографічний наратив, зокрема і насамперед релігійний, докладно вивчали у ХХ столітті історики мистецтва Дж. Дж. Александер [3], О. Пехт [29], К. де Геймел [18], Ф. Авріль [4; 5; 6], М. Кеміл [8], Г. Шталь [30], С. Гідмен [21] та ін.

У статті використано ілюстративні матеріали з численних першоджерел — манускриптів із колекцій Національної бібліотеки Франції у Парижі, Британської бібліотеки в Лондоні, Бібліотеки Моргана у Нью-Йорку.

Мета статті — дослідження особливостей іконографії Церкви і засад, на яких вона формувалася та розвивалася в середньовічному образотворчому мистецтві Західної Європи і Київської Русі, а саме в ілюмінованих манускриптах XI–XV ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Поняття Середньовіччя і Церкви невіддільні одне від одного, а часто між ними можна поставити навіть умовний знак тотожності. Ментальна карта середньовічної доби найбільшою мірою визначалася релігійністю. А релігійність детермінувала Церква, яка була чимось більшим, ніж просто соціальним інститутом. Церква Середньовіччя — це інститут сакрального, земна еманация небесного закону. Водночас Церква, попри однозначність її панівного становища в культурі та духовності доби, акумулює в собі широкий спектр культурних символічних кодів, що охоплюють сферу і сакрального, і світського життя. Середньовічна Церква як ідея і як інститут відзначалися високим рівнем структурованості та ієрархізації. А будь-які практики тогочасного життя були контролювані Церквою, толерувались як праведні або засуджувались як гріховні. Тому саме Церква багато в чому визначала тонку грань між сакральним і профанним у культурі та духовності доби.

Сакральне «само по собі» в контексті середньовічної релігійності, власне кажучи, не фігурувало, воно регламентувалося, локалізувалося і охоронялося Церквою, сакральне найчастіше зводилось до актів сакралізації, тобто до формування і надання статусу сакрального, якого, зрештою, могли і позбавити. Рисами сакральності Церква наділяла осіб, що не підпорядковуються профанному світу, — святих, духовних осіб, узагалі клір; речі та предмети, що мають стосунок до богослужіння (у широкому сенсі цього слова); певний час (неділя, свято, піст); певне місце (собор, кладовище). Середньовічне сакральне тяжіє не до абстрактних (як у пантеїстичній чи політеїстичній моделях), а навпаки, до цілком конкретних, навіть предметних форм його втілення. Релігійній концепції Середньовіччя виявилася притаманною тенденція до зосередження са-

кральних властивостей, наприклад, у храмах чи місцях паломництва (так званих *loci*) або ж у сакралізованих персонах та релікваріях (так званих *loculi*) [2, с. 448].

Отже, поняття сакральності в середньовічній релігійній свідомості було інституалізоване Церквою і конкретизоване, локалізоване в тих чи інших носіях його властивостей. Концепція сакрального, яку сформувала Церква, великою мірою визначала іконографію як ілюмінованих манускриптів Заходу, так і рукописних книг слов'янського Сходу. Проте сюжетно і змістовно образна структура католицьких і православних манускриптів суттєво різнилася.

Іконографічна традиція західноєвропейської ілюмінації передбачає формування розгалуженого і багатоаспектного образу Церкви, який розкривається в темі сакральної спіритуальності (образи апостолів, євангелістів, святих), у темі божественної влади і її земного намісництва (образ папства), у темі служіння і візуально-репрезентативної обрядовості (літургія, здійснення чудес, святі таїнства). Прикметною особливістю іконографії Церкви у західній мініатюрі є її сюжетний, діяльно репрезентативний характер. Тобто образ Церкви розкривається через зображення виразних дій, активних практик у різних ситуаціях і середовищах. Ще одна чітко окреслена тенденція в західній ілюмінації — прагнення антропоморфізувати образи та ідеї, активно залучаючи їх у земний простір, а навіть більше, у конкретне середовище існування тогочасної середньовічної людини. Формування засад індивідуалізму і становлення ідеї особистості позначилося, власне, на іконографії образу Західної Церкви. В ілюмінаціях манускриптів релігійного, а також світського призначення фігурують не тільки зображення апостолів, євангелістів, святих, так би мовити, біблійного кола, велику частину зображень становлять мініатюри із середньовічними папами, священниками, ченцями, котрих було беатифіковано. З іншого боку, склалася традиція зображення давніх подій і фігур цілковито в антуражі Середньовіччя. Таким чином, образ тогочасної Церкви існував одночасно в різних часових координатах, але в одній формі візуальної репрезентації.

Іконографія святих, апостолів, євангелістів безпосередньо пов'язана з візуальним образом Церкви, який творився на сторінках ілюмінованих манускриптів. Образ святого був утіленням богообраності, винятковості, етичної досконалості, а крім того, використовувався як один із найважливіших дидактичних засобів впливу на християнську спільноту. Святі були наділені найвищою сакральністю і вважались уособленням людського обличчя Царства Небесного. Серед

сюжетів, що їх найчастіше відтворювали у мініатюрі XIII–XV ст., — зображення мучеників і їх катування. Узагалі, цей тип святих особливо шанувала середньовічна Церква, мучеництво сприймалось як незаперечний доказ наближеності до Бога. Страсті мучеників, або «свідків Христа», як їх іще називали, трактувалися як ідеальна модель поведінки, що подавалась християнській спільноті за приклад справжнього сповідання евангельських заповідей у конкретних життєвих обставинах. Тому зображення мучеників були обов'язковими в релігійно-літургійних текстах (євангеліаріях, місалах, сакраментаріях, мартирологах, брев'яріях тощо), ілюстрували вони також Біблії, псалтирі, пасіонали (легендарії). Дуже часто ранніх християнських святих мучеників зображали в тогочасному священницькому одязі (François 2092, fol. 45v; 2.Français 185, fol. 228; Royal 19 B XVII, f. 26; Arsenal 5080, fol. 74v).¹ Хоч у західних середньовічних манускриптах було загальною практикою відтворювати історичні події в сучасному антуражі, але зображення святого саме в образі середньовічного священника-єпископа-ченця свідчить про прагнення створити характерний стійкий іконографічний тип із прозорими семіотичними зв'язками. Постаті апостолів і євангелістів пов'язані з образом середньовічної Церкви радше символічно, а не буквальними візуальними засобами. Мініатюри із зображенням євангелістів, які записують Слово Боже, можна, зокрема, інтерпретувати і в контексті творення церковної іконографії. Часто євангелістів, апостолів та святих — наприклад, Ієроніма — зображають як середньовічних ченців у келії за роботою. Між середньовічною Церквою і цими новозавітними образами проведено символічні паралелі: Церква — безпосередня спадкоємиця і хранителька правдивого Христового вчення, що передається писаним словом.

У формуванні образу Церкви значну роль відігравали зображення святих, які здійснюють чудеса в ім'я Христа і Його земної намісниці — Церкви. Численні ілюстрації зі святими, представленими в образі середньовічних пап, єпископів, священників та ченців, які творять чудеса,

входили здебільшого до манускриптів «Дзеркала історії» (*Speculum historiale*). Серед найпопулярніших сюжетів — акти екзорцизму та зцілень і воскресінь. Головними героями цих ілюстрацій здебільшого є святи, так чи інакше пов'язані з історією становлення християнства, зокрема, у Франції — святий Мартіал, святий Мор, святий Флоріан, святий Максимін Трірський, святий Антонін та багато інших. Іконографія мініатюр, датованих XIII і раннім XIV ст., ґрунтується на принципах лаконічності й чіткості композиції, до якої введено мінімальну кількість персонажів (Іл. 1). Основний акцент мініатюрист робить на постаті святого-чудотворця і на значущому жесті, яким він здійснює чудесне перевтілення чи акт. Часто його постать виділяють, збільшуючи у розмірі, порівняно з іншими фігурами. Зображають святого традиційно в образі середньовічного єпископа, а символічне середовище умовного простору навколо фігури вибудовують за допомогою конструктивних архітектурних елементів готичного собору, що обрамлюють композицію (Arsenal 5080, fol. 74; Arsenal 5080, fol. 230v). Ілюстрації з «Дзеркал...» XV ст. втрачають простоту і ясність ранніх готичних композицій, просторове планування сцен набуває до певної міри «хаотичного» або ж навмисне хаотичного характеру (Іл. 2). Простір зображення заповнюють різночасові події, мініатюрист вводить у сцену багато додаткових персонажів, а умовні конструктивні стафажі й нейтральне тло замінюють зображення каплиць, соборів, інтер'єрів, пейзажів, які творять середовище розгортання для численних подій і також є своєрідними маркерами буквальної та символічної участі Церкви в історії християнства (François 50, fol. 314v; François 51, fol. 25).

Уже в XII ст. поступово починає окреслюватись вчення про два мечі, яке лежить в основі обґрунтування сакрального становища католицького духовенства — насамперед папства. Згідно з цим ученням, Христос передав апостолові Петру, а отже, і його наступникам — папам — два мечі (Лук. 22, 28), один із яких символізував духовну юрисдикцію і перебував безпосередньо в руках Церкви, а другий, «кривавий», передоручений світським правителем.² Інтенсивний розвиток доктрини сакральності папства як інституту і папи як найвищого втілення сакрального у світі земному також пов'язаний із XII ст., коли теологи і кантоністи звернулися до проблеми співвідношення тлінності, гріховності папи-людини — і його еклезіологічної ролі як «глави тіла Христо-

¹ Тут і надалі у статті апелюємо переважно до ілюмінацій, розміщених у вільному доступі в цифровій базі ілюмінованих манускриптів Національної бібліотеки Франції (BnF). Департамент ілюмінованих манускриптів (*Manuscrits enluminés du Département des Manuscrits*) розробив кілька інтернет-проектів, присвячених мистецтву рукописної книги. Зокрема на офіційному сайті бібліотеки створено великий пошуковий сервер Мандраґора (*Mandragore*) (<http://mandragore.bnf.fr>), до якого входить іще одна класифікаційна віртуальна система, що отримала назву Галліка (*Gallica*) (<http://gallica.bnf.fr>). Тематичний каталог Мандраґори поділений на тринадцять загальних категорій, кожна з яких має ще спеціальний вузький піділ. Також на ресурсі активовано так званий експертний пошук, який створює можливості перейти до необхідного зображення, вказавши у відповідних полях шифр манускрипту і номер фолії. Саме таким способом пропонуємо скористатися для перегляду ілюстрацій, на які посилаємося у цій статті (URL : <http://mandragore.bnf.fr/jsp/rechercheExperte.jsp>).

² Цей постулат Церква використовувала, щоб мотивувати залежність світської влади від духовної, котра є тільки «мирською рукою» Церкви і не може діяти самостійно. Уже від епохи реформ папство декларувало своє право позбавляти престолу «негідних» правителів, як «членів тіла Антихристового».

вого». Проблему цю розв'язали шляхом визнання подвійної природи тіла папи, на зразок подвійної природи тіла Христового, а це приводило до трансперсоналізації папської влади, спрощувало обґрунтування її прерогатив і надавало самому інституту папства стійкості. У контексті уявлень про тіло папи розглядається і вчення про непогримість (*infallibilitas*) понтифіка, який, будучи в людській «подобі», перебуває у світі земному і підпорядковується його нормам, може бути і шанованим, і зневаженим, а будучи в «подобі великого понтифіка», папа не чинить гріхів, може їх відпускати, стоїть над усіма людьми і є непідсудним [1, с. 356].

У художній традиції готичної книжкової мініатюри образ папи часто ототожнюється з усією Католицькою Церквою. Репрезентативні під цим оглядом зображення апостола Петра в образі папи з митрою і в ризі, з апостольською патерицею, на троні (Іл. 3). Обов'язковим для іконографії апостола Петра є зображення його символічної атрибутики — ключів від неба (François 159, fol. 526v; François 152, fol. 500v; François 157, fol. 255).

Найчастіше виконують мініатюри із зображеннями пап, які були беатифіковані. Переважно на сторінках готичних манускриптів бачимо сюжетні композиції, де головні персонажі — Климент, Григорій, Йоан XII, Бенедикт XII, Сикст II (François 2675, fol. 37v; François 245, fol. 182v; François 230, fol. 252v). Для мініатюр у манускриптах XIII ст. більш характерні композиційно лаконічні сцени, на яких образ папи фігурує як головний, йому підпорядковано і сюжет, і всіх інших персонажів. Така іконографічна структура найповніше відповідає ілюстраціям, що зображають папу, який проповідує з амвона (François 183, fol. 237v), приймає посланця (Arsenal 5080, fol. 108; François 159, fol. 526v), здійснює чудеса (François 245, fol. 182v; François 51, fol. 9v; François 51, fol. 111), — ці образи творять сумарний ідеалізований образ, який на символічному рівні корелює з образом Церкви як уособленням Царства Божого на землі. Образ папи чітко відокремлений від решти фігуративних зображень у композиції. Загалом беручи, мінімалістична тенденція притаманна художній мові ранньої готики в сенсі і стилістичному, і семантичному. Зразки XIV–XV ст. здебільшого репрезентують образ папи в церемоніальному контексті (Іл. 4). Композиції, сюжетно пов'язані з папством і особою самого папи, здебільшого багатфігурні і присвячені ритуалам, наприклад, поширеним є сюжет із благословенням на хрестовий похід, репрезентативні сцени з врученням книг і «коронувань» (Іл. 5).

Образ папи у середньовічній мініатюрі еволюціонував від уособлення емблематичних, ідей-

них уявлень, ґрунтованих на засадах тогочасної релігійності перш за все у вимірі богословському, до розгорнутих багатфігурних композицій, у яких втрачає значення символу і підпорядковується вимогам фабульності.

Отже, у формуванні іконографії Католицької Церкви ключову роль відіграють принципи антропоморфізації ідей. Церква постає на мініатюрах через зображення сакральних постатей і їхніх діянь. Власне, момент активної, діяльної презентації — один із засадничих принципів, які різняться західноєвропейську і східноцерковну парадигми ілюмінації.

Водночас є ще один вимір образу середньовічної Церкви — іконографія самого храму, сакральний простір-проекція небесного світу в земному, образний аналог універсуму. Простір соборів у мініатюрі найчастіше показують зсередини, де сконцентровано всю його святість. Зображення внутрішнього простору собору в мініатюрі поєднано із сюжетами, що, так би мовити, ілюструють плин сакрального часу. Відчуття сакрального часопростору втілено у сценах святої літургії, здійснення святих таїнств та ритуалів. Середньовічні мініатюристи виробили сталу іконографічну схему богослужіння. Сцени, виконані у XIII–XIV ст., переважно закомпоновано в історизований ініціал, на них зображено момент здійснення святих таїнств перед вітарем (Іл. 6). Сакральність простору в цих ранніх зразках передано не буквально через впізнаваність місця дії, її персоніфіковано в образі священнослужителів і уособлено у священних речах — гостії та Євангелії (MS 0158, f. 036; MS 0986, f. 094v; MS 0434 (f. 001-102), f. 002).³ В ілюмінації XV ст. превалує тенденція до оповідності, літургійні сцени переносять в антураж готичного собору (MS 0223, f. 111; MS 0114, f. 007). Водночас збережено символічні образи священнодійства. Зокрема сакральність літургійного часопростору відображено у сюжетах Літургії святого Григорія Великого.

³ Шифр MS використовується для позначення манускриптів, що зберігаються в колекціях муніципальних бібліотек Франції. Велика частина зображень доступна для вільного перегляду і вивчення в цифровому форматі. Одним із наймасштабніших інтернет-проектів є *Enluminures*, який організували спільно Інститут дослідження історії текстів (Institut de recherche et d'histoire des textes (CNRS) та Управління книги і читання (Direction du livre et de la lecture), який здійснюється за підтримки Міністерства культури Франції (<http://www.enluminures.culture.fr>). Іконографічні ресурси спеціально для цієї програми почали добирати ще 1979 р. Зараз на офіційному сайті проекту виставлено понад 80 тисяч середньовічних мініатюр, що зберігаються в численних муніципальних французьких бібліотеках. Варіантів пошуку є декілька. На сайті подано перелік міст, що їх бібліотеки представили свої ілюміновані манускрипти, на сторінці кожної з бібліотек можна оглянути той чи інший манускрипт (за бібліотечним індексом). Пошук манускриптів можливий за трьома категоріями: за іменем автора, за назвою та типом декору. Окремі опції створено для пошуку іконографічних ресурсів: за тематичним алфавітним каталогом і за типом книг і композицій. Передбачено також можливість так званого експертного пошуку, коли є відомими атрибутивні відомості (бібліотечний індекс, автор, назва, іконографічний сюжет, дата) про рукопис чи зображення (URL : http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/rechexperte_00.htm).

Зображення мотивів із сучасного церковного життя також є одним із аспектів формування ідеї Церкви як верховного суспільного інституту. У них символічна сакральна образність часто поєднана із соціальним контекстом. Такі мініатюри, як, наприклад, ілюстрація з трактату про монастирське життя *La Sainte Abbaye*, побудовані за чіткою конструктивною композиційною схемою, покликаною уособлювати ідею порядку і праведності (Yates Thompson MS 11, f. 6v).

Отже, в західній ілюмінації образ Церкви має різні візуальні та символічні інтерпретації, які, попри іконографічну варіативність, мають працювати на ідею духовної, соціальної та культурної елітарності Церкви в католицькій Європі. Церква присутня в щоденному житті кожної людини, а церковні діяння і практики виходять далеко за межі соборів і монастирів. В іконографії виразно окреслюється образ Церкви як духовного провідника і пастора, легітимного спадкоємця Христового вчення, земні повноваження якому вручені Господом Богом.

У західній іконографії момент земного втілення, предметного впізнаваного наповнення є засадничим у формуванні образу Церкви. Тоді як киеворуська традиція зорієнтована на іконографію абстрактну у своїй суті, іманентно позаземну, а сакральні образи відзначаються універсальністю та узагальненістю.

Давньоруська середньовічна рукописна книга перейняла візантійську мистецьку традицію, водночас виробились своєрідні іконографічні й художні особливості, які вирізняють її з-поміж кола візантійсько-балканських пам'яток. На відміну від західних манускриптів, середньовічні рукописні книги слов'янського Сходу не мають чітко окресленого розмежування на різні стилістичні періоди, і манускрипти XI–XIV ст. цілком закономірно можна розглядати в контексті єдиної іконографічної традиції.

Серед ранніх пам'яток князівської доби збережено загалом невеликий корпус книг: тринадцять манускриптів, найвідоміші з них — Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, Ізборник 1076 року, Трійський псалтир, Реймське Євангеліє, Туровське Євангеліє. З XII ст. до нас дійшло двадцять вісім пам'яток, найвідоміші ілюміновані манускрипти того часу виконані на землях сучасної Західної України, у Галицько-Волинському князівстві (Мстиславове Євангеліє, Юрійське Євангеліє, Добрилове Євангеліє). XIII ст. — трагічна сторінка в історії Київської Русі, пов'язана з татаро-монгольською інвазією. Але традиція книгописання й ілюмінації була збережена навіть у таких обставинах, і богослужбові книги виготовляли безпосередньо на місці, а не заво-

зили. Серед найвідоміших збережених пам'яток того часу — Повчання Єфрема Сирина і Євангеліє апракос, Галицьке і Євсевієве Євангеліє. До найвизначніших пам'яток книжкового мистецтва XIV ст. належить Київський псалтир 1397 року.

До XIV століття давньоруські мініатюристи працювали в рамках доволі обмеженої іконографічної структури. Здебільшого єдиними повнсторінковими зображеннями були мініатюри з євангелістами, які відкривали кожну наступну книгу Нового Заповіту. Також виконувалися мініатюри репрезентативного характеру із зображенням інтронізованого Христа чи Діви Марії. Тому виокремити сюжети і теми, які ілюструють і розкривають ідею Церкви в мініатюрі, непросто. Але інтерпретуючи культурні коди, закладені в образотворчій структурі рукописної книги, можна охарактеризувати універсальне значення образу Церкви і релігії в культурі Київської Русі.

Перш за все, на відміну від середньовічної Католицької Церкви, тогочасна Православна Церква не протиставлялася світській владі та не дистанціювалася від неї. У молодій державі, яка щойно прийняла християнство, не було гострої соціальної напруги між інститутами влади, навпаки — вони взаємодіяли.

Ідея Церкви вибудовувалась на засадах трансцендентного трактування сакрального образу. Уособленням церковного сакруму в мініатюрі були зображення євангелістів і Отців Церкви. Їхні постаті трактували відповідно до іконних канонів. Вони здебільшого існують у позачасовому умовному середовищі. Проте окремі предмети, які їх оточують, так чи інакше вказують на зв'язок із тогочасною Церквою: це і архітектурні конструктивні елементи православних храмів, і елементи церковної обстави, наприклад попітри для книг (у пізніших зразках ілюмінації предметне стафажне середовище в мініатюрі превалює над орнаментально-декоративною традицією раннього періоду).

Візуальний образ Церкви постає у взаємодії сакральних постатей і, на перший погляд, декоративних орнаментальних обрамлень фігуративних зображень. Власне, обрамлення часто моделюють у схематичній формі триверхого храму, увінчаного хрестом. Характерним зразком, що ілюструє таку концепцію, є мініатюра з Ізборника Святослава: постаті Отців Церкви закомпоновані в умовний простір, обриси якого відтворюють триверхий храм базилікального типу з хрестом, що вивершує композицію (Іл. 7–8).

Персонажі киеворуських мініатюр не створені для дії, вони покликані самі по собі уособлювати символічні образи та концепції. Образ Православної Церкви постає в ілюмінаціях не як самодостат-

Іл. 1. Мученицька смерть святого Тимотея. Вінсент з Бове «Дзеркало історичне», 1335, Париж. Arsenal 5080, fol. 115v. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=07902849&E=1&I=170184&M=imageseule>]

Іл. 2. Мученицька смерть святого Еразма. Вінсент з Бове «Дзеркало історичне», 1463, Париж. Français 51, fol. 53. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=COMP-2&M=tdm>]

Іл. 3. Апостол Петро проповідує. Історична Біблія (Гіяр де Мулен), XIV ст., Сент-Омер. Français 152, fol. 500v. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=10525355&E=1012&I=24077&M=imageseule>]

Іл. 4. Папа Бенедикт XII. Жан Фруассар «Хроніки», XV ст., Париж. Français 2675, fol. 37v. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=08100406&E=9&I=42502&M=imageseule>]

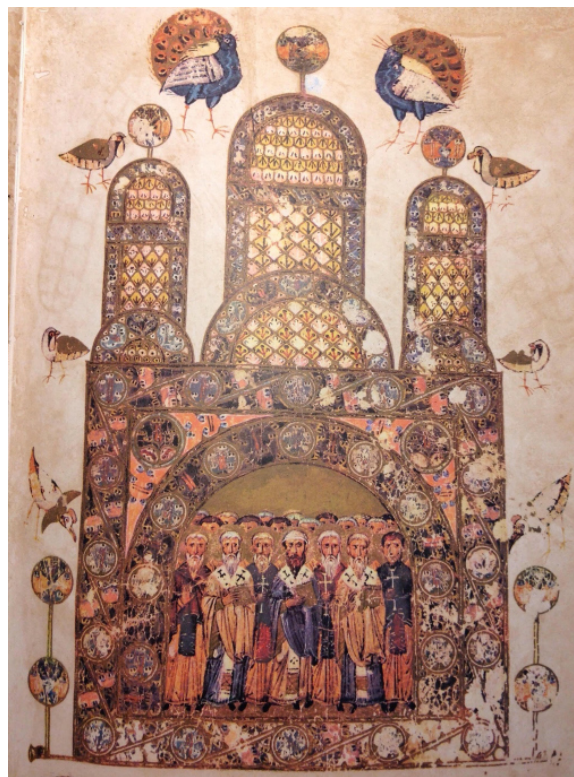
Іл. 5. Коронування Лева (Леона). Дж. Бокаччо «Про нещастя знаменитих людей», 1435–1140, Ліон. Français 229, fol. 367. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=10525132&E=739&I=26739&M=imageseule>]

Іл. 6. Літургія. Гійом Дюран «Rationale divinorum officiorum», XIV ст., Париж. Français 176, fol. 56. Національна бібліотека Франції. [URL : <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=8100230&E=6&I=25172&M=imageseule>]

Іл. 7. Мініатюра. Ізборник Святослава 1073. Факсимільне видання (Москва, 1983). Фото автора

Іл. 8. Мініатюра. Ізборник Святослава 1073. Факсимільне видання (Москва, 1983). Фото автора

ня духовна та культурна ідея, він формується таким чином, щоб зобразити єдність християнського універсуму — небесного і земного.

Висновки. У християнському світі Середньовіччя, який існував у єдиному полі релігійних координат та цінностей, сформувалось, проте, дві різні моделі сприйняття дійсності, що візуально відобразились в іконографії манускриптів: західна католицька традиція створила образ Церкви (у багатьох іконографічних варіантах) діяльної, активної й земної, у православної традиції Київської Русі, орієнтованій на візантійський художній канон, натомість постає статичний, монолітний образ Церкви. Західноєвропейська сакральна образність, отже, розвивалась на засадах антропоморфізму, а характерним виявом символічності художнього мислення, ґрунтованого на принципах антропоморфізму, стало трактування узагальнених образів та ідей через персоніфікації. Поняття художнього образу в пізньосередньовічній книжковій мініатюрі, зокрема образу Церкви як одного із засадничих у релігійній іконографії, лежить у межах координат символічного світогляду, і мистецька інтерпретація передбачає прочитання сюжету і як ілюстрації тексту, і як світоглядної категорії. Тоді як киеворуська іконографічна традиція формувалась і розвивалась на інших засадах. Маючи за основу візантійську іконність, мініатюристи працювали зі статичними мотивами, трансцендентно орієнтованими образами, уникаючи фабульності, деталізації, зображення впізнаваного об'єктно-предметного світу. На мініатюрах рукописів Київської Русі постає доволі гомогенний образ Церкви — як ідеї всієї нової релігії, величної, статичної, містично-спіритуальної.

Перспектива подальшого дослідження. Спільне вивчення іконографічних програм західноєвропейських ілюмінованих манускриптів та рукописної православної книги є перспективним напрямом мистецтвознавчого дослідження, до якого варто залучати міждисциплінарні методики для ширшого висвітлення і глибшого розуміння історії культури доби європейського Середньовіччя.

Література:

1. Усков Н. Ф. Папство [Текст] / Н. Ф. Усков // Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. — С. 348–359. — (Summa culturologiae).
2. Шмитт Ж.-К. Сакральное [Текст] / Жан-Клод Шмитт // Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. — С. 446–450. — (Summa culturologiae).
3. Alexander J. J. G. Medieval Illuminators and Their Methods of Work [Текст] / Jonathan J. G. Alexander. — New Haven : Yale University Press, 1994. — 222 p. — ISBN 0300060734, 978-0300060737.
4. Avril F. Enluminure à l'époque gothique : 1200–1420 [Текст] / François Avril. — Paris : Bibliothèque de l'image, 1995. — 143 p. — ISBN 2909808130, 978-2909808130.
5. Avril F. Les manuscrits à peintures en France : 1440–1520 [Текст] / François Avril, Nicole Reynaud. — Paris : Flammarion : Bibliothèque nationale, 1993. — 440 p. — ISBN 2080121766, 978-2080121769.
6. Avril F. Manuscript painting at the court of France : The fourteenth century, 1310–1380 [Текст] / François Avril. — [English and French Edition]. — New York : George Braziller, 1978. — 118 p. — ISBN 0807608785, 978-0807608784.
7. Brown P. The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000 [Текст] / Peter Brown. — 3rd edition. — Hoboken, New Jersey : Wiley-Blackwell, 2013. — 712 p. — ISBN 1118301269, 978-1118301265.
8. Camille M. The Gothic Idol. Ideology and Image-Making in Medieval Art [Текст] / Michael Camille. — Cambridge ; New York ; Port Chester ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1989. — 407 p.
9. Christianity in Western Europe, c. 1100 — c. 1500 [Текст] / ed. Miri Rubin, Walter Simons. — Cambridge : Cambridge University Press, 2009. — 599 p. — (The Cambridge History of Christianity ; v. 4).
10. Church and Belief in the Middle Ages : Popes, Saints, and Crusaders [Текст] / ed. by Kirsi Salonen, Sari Katajala-Peltomaa — Amsterdam : Amsterdam University Press, 2016. — 276 p. — (Crossing Boundaries : Turku Medieval and Early Modern Studies). — ISBN 9089647767, 978-9089647764.
11. Crusades — Medieval Worlds in Conflict [Текст] / ed. by Thomas F. Madden, James L. Naus, Vincent Ryan. — Abingdon-on-Thames : Routledge, 2010. — 226 p. — ISBN 978-1-4094-0061-5.
12. Dictionnaire critique d'iconographie occidentale [Текст] / ed. Xavier Barral i Altet. — PU Rennes : Presses Universitaires de Rennes, 2003. — 860 p. — ISBN 2868476449, 978-2868476449. — (Art & Société).
13. Evans G. R. Faith in the Medieval World [Текст] / G. R. Evans. — Oxford : Lion Hudson Plc, 2002. — 160 p. — ISBN 0745951015, 978-0745951010. — (Lion Histories).
14. Friedman J. B. Medieval Iconography : A Research Guide [Текст] / John Block Friedman, Jessica M. Wegmann. — New York : Garland, 1998. — 444 + xxvi p.
15. Gardiner E. Visions of Heaven & Hell Before Dante [Текст] / Eileen Gardiner. — New York : Italica Press, 2008. — 318 p. — ISBN 0934977143, 978-0934977142.
16. Garnier F. Le Langage de l'image au Moyen-Age. Grammaire des gestes [Текст] / François Garnier. — Paris : Le Léopard d'or, 1996. — 422 p.
17. Garnier F. Le Langage de l'image au Moyen-Age. Signification et symbolique [Текст] / François Garnier. — Édition : 2e. — Paris : Le Léopard d'or, 1996. — 179 p. — ISBN 2863770144, 978-2863770146.
18. Hamel Ch. de. History of Illuminated Manuscripts [Текст] / Christopher de Hamel. — New York : Phaidon Press, 1994. — 272 p. — ISBN 0714834521, 9780714834528.
19. Hamilton B. Religion in the Medieval West [Текст] / Bernard Hamilton. — 2nd ed. — London : Bloomsbury Academic, 2003. — 208 p. — ISBN 034080839X, 978-0340808399.
20. Harris J. Byzantium and the Crusade [Текст] / Jonathan Harris. — 2nd ed. — London : Bloomsbury Academic, 2014. — 288 p. — ISBN 9781780938318.
21. Hindman S. Sealed in Parchment : Rereadings of Knighthood in the Illuminated Manuscripts of Chretien de Troyes [Текст] / Sandra Hindman. — Chicago : University of Chicago Press, 1994. — 239 p. — ISBN 0226341569, 978-0226341569.

22. Lawrence C. R. *Medieval Monasticism : Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages* [Текст] / Hugh C. Lawrence. — 3rd ed. — Abingdon-on-Thames : Routledge, 2000. — 336 p. — ISBN 0582404274, 978-0582404274.
23. *Lexicon Der Christlichen Ikonographie* [Текст] : in 8 Bänden / Wolfgang Braunfels, Günter Bandmann und andere ; Engelbert Kirschbaum (Herausgeber). — Freiburg : Herder Verlag, 1994. — 2840 S. — ISBN 3451225689, 978-3451225680.
24. Logan F. D. *A History of the Church in the Middle Ages* [Текст] / F. Donald Logan. — 2nd ed. — Abingdon-on-Thames : Routledge, 2012. — 360 p. — ISBN 0415669944, 978-0415669948.
25. Macy G. *The Hidden History of Women's Ordination : Female Clergy in the Medieval West* [Текст] / Gary Macy. — Oxford : Oxford University Press, 2007. — 280 p. — ISBN 0195189701, 978-0195189704.
26. Mâle E. *The Gothic Image. Religious Art in France of the Thirteenth Century* [Текст] / Emile Mâle ; [Dora Nussey (Translator)]. — New York ; Hagerstown ; San Francisco ; London : Harper & Row, Publishers, 1972. — 415 p. — ISBN 0064300323, 978-0064300322.
27. Malville G. *The World of Medieval Monasticism : Its History and Forms of Life* [Текст] / Gert Melville. — Collegeville : Cistercian Publications, 2016. — 462 p. — ISBN 0879072636, 978-0879072636. — (Cistercian Studies).
28. *Medieval Christianity* [Текст] / ed. by Daniel Bornstein. — Augsburg Fortress, Minneapolis : Fortress Press, 2010. — 420 p. — ISBN 0800697227, 978-0800697228. — (People's History of Christianity).
29. Pächt O. *Book Illumination in the Middle Ages* [Текст] / Otto Pächt. — London : Harvey Miller Publisher, 1986. — 223 p. — ISBN 0199210608, 978-0199210602. — (Studies in Medieval and Early Renaissance Art History : book 10).
30. Stahl H. *Picturing Kingship : History and Painting in the Psalter of Saint Louis* [Текст] / Harvey Stahl. — University Park, Pa. : Pennsylvania State University Press, 2008. — 371 p. — ISBN 978-0-271-02863-7.
31. *The Crusades : An Encyclopedia* [Текст] : in 4 volumes / ed. by Alan V. Murray. — Santa Barbara : ABC-CLIO, 2006. — 1314 p. — ISBN 1576078620, 978-1576078624.
32. *The New Catholic Encyclopedia*, [Текст] : in 15 volumes / ed. by Thomas Carson. — 2nd ed. — Farmington Hills : Gale, 2002. — ISBN 0787640042, 978-0787640040.
33. *Women in the Medieval Monastic World* [Текст] / ed. by J. Burton, K. Stober. — Turnhout : Brepols, 2015. — 377 p. — ISBN 2503553087, 978-2503553085. — (Medieval Monastic Studies).
7. Brown, P. (2003). *The Rise of Western Christendom : Triumph and Diversity, A.D. 200–1000*, Hoboken : Wiley-Blackwell. (In English).
8. Camille, M. (1989). *The Gothic Idol. Ideology and Image-Making in Medieval Art*. Cambridge : Cambridge University Press. (In English).
9. Rubin, M. & Simons, W. (Eds). (2009). *Christianity in Western Europe, c. 1100 — c. 1500*. (3rd edition). Cambridge : Cambridge University Press. (In English).
10. Salonen, K. & Katajala-Peltomaa, S. (Eds). (2016). *Church and Belief in the Middle Ages : Popes, Saints, and Crusaders*. Amsterdam : Amsterdam University Press. (In English).
11. Madden, T., Naus, J. & Ryan, V. (Eds). (2010). *Crusades — Medieval Worlds in Conflict*. Abingdon-on-Thames : Routledge. (In English).
12. Barral, X. i Altet (Ed.). (2003). *Dictionnaire critique d'icongraphie occidentale*. Rennes : Presses Universitaires de Rennes. (In French).
13. Evans, G. R. (2002). *Faith in the Medieval World*. Oxford : Lion Hudson Plc. (In English).
14. Friedman, J. B., & Wegmann, J. M. (1998). *Medieval iconography : A research guide*. New York : Garland. (In English).
15. Gardiner, E. (2008). *Visions of Heaven & Hell Before Dante*. New York : Italica Press. (In English).
16. Garnier, F. (1996). *Le Langage de l'image au Moyen-Age. Grammaire des gest*. Paris : Le Léopard d'or. (In French).
17. Garnier, F. (1996). *Le Langage de l'image au Moyen-Age. Signification et symbolique*. Paris : Le Léopard d'or. (In French).
18. Hamel, Ch. de. (1994). *History of Illuminated Manuscripts*. New York : Phaidon Press. (In English).
19. Hamilton, B. (2003). *Religion in the Medieval West*. (2nd ed.). London : Bloomsbury Academic. (In English).
20. Harris, J. (2014). *Byzantium and the Crusade*. (2nd ed.). London : Bloomsbury Academic. (In English).
21. Hindman, S. (1994). *Sealed in Parchment : Rereadings of Knighthood in the Illuminated Manuscripts of Chretien de Troyes*. Chicago : University of Chicago Press. (In English).
22. Lawrence, C. R. (2000). *Medieval Monasticism : Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*. (3rd ed.). Abingdon-on-Thames : Routledge. (In English).
23. Kirschbaum, E., Braunfels, W. & Bandmann, G. (Ed.). (1994). *Lexicon Der Christlichen Ikonographie*. (Vols 1–8). Freiburg : Herder Verlag. (In German).
24. Logan, F. D. (2012). *A History of the Church in the Middle Ages*. (2nd ed.). Abingdon-on-Thames : Routledge. (In English).
25. Macy, G. (2007). *The Hidden History of Women's Ordination : Female Clergy in the Medieval West*. Oxford : Oxford University Press. (In English).
26. Mâle, E. (1972). *The Gothic Image. Religious Art in France of the Thirteenth*. D. Nussey (trans). New York ; Hagerstown ; San Francisco ; London : Harper & Row, Publishers. (In English).
27. Malville, G. (2016). *The World of Medieval Monasticism : Its History and Forms of Life*. Collegeville : Cistercian Publications. (In English).
28. Bornstein, D. (Ed.). (2010). *Medieval Christianity*. Augsburg Fortress, Minneapolis : Fortress Press. (In English).
29. Pächt, O. (1986). *Book Illumination in the Middle Ages*. London : Harvey Miller Publisher. (In English).
30. Stahl, H. (2008). *Picturing Kingship : History and Painting in the Psalter of Saint Louis*. University Park, Pa. : Pennsylvania State University Press. (In English).
31. Murray, A. V. (Ed.). (2006). *The Crusades*. (Vols 1–4). Santa Barbara : ABC-CLIO. (In English).
32. Carson, T. (Ed.). (2002). *The New Catholic Encyclopedia*. (2nd ed.). (Vols 1–15). Farmington Hills : Gale. (In English).
33. Burton, J. & Stober, K. (Eds). (2015). *Women in the Medieval Monastic World*. Turnhout : Brepols. (In English).

References:

1. Uskov, N. F. (2003). Papstvo [Papacy]. In *Slovar' srednevekovoy kul'tury — Dictionary of Medieval Culture*. A. Ya. Gurevich, ed., (pp. 348–359). Moscow : Russian politic encyclopedia. (In Russian).
2. Shmitt, J.-K. (2003). Sakralnoe [Sacred]. In *Slovar' srednevekovoy kul'tury — Dictionary of Medieval Culture*. A. Ya. Gurevich, ed., (pp. 446–450). Moscow : Russian politic encyclopedia. (In Russian).
3. Alexander, J. J. G. (1994). *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. New Haven, USA : Yale University Press. (In English).
4. Avril, F. (1995). *Enluminure à l'époque gothique*. Paris : Bibliothèque de l'Image. (In French).
5. Avril, F. & Reynaud, N. (1993). *Les manuscrits à peintures en France : 1440–1520*. Paris : Bibliothèque nationale. (In French).
6. Avril, F. (1978). *Manuscript painting at the court of France : the fourteenth century, 1310–1380*. Cambridge, New York : George Braziller. (In English).